

METROPOLIS

*Istorija najvećeg izuma
čovečanstva*

BEN VILSON

Prevod s engleskog:
Dubravka Srećković Divković

■ Laguna ■

Naslov originala

Ben Wilson

METROPOLIS: A History of Humankind's Greatest Invention

Copyright © Ben Wilson 2020

Copyright za srpsko izdanje © 2021 LAGUNA

First published as Metropolis by Jonathan Cape, an imprint of
Vintage. Vintage is part of the Penguin Random House group of
companies

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Sadržaj

Spisak ilustracija	7
Karta sveta	10
Uvod: Metropolitiski vek	13
1 <i>Osvit grada</i> Uruk, 4000–1900. p. n. e.	28
2 <i>Edenski vrt i grad greha</i> Harapa i Vavilon, 2000–539. p. n. e.	57
3 <i>Kosmopolis</i> Atina i Aleksandrija, 507–30. p. n. e.	88
4 <i>Carski megagrad</i> Rim, 30. p. n. e. – 537. n. e.	114
5 <i>Gastropolis</i> Bagdad, 537–1258.	140
6 <i>Gradovi rata</i> Libek, 1226–1491.	168
7 <i>Gradovi sveta</i> Lisabon, Malaka, Tenočtitlan, Amsterdam, 1492–1666.	194
8 <i>Društveni metropolis</i> London, 1666–1820.	222

9	<i>Kapije pakla?</i> Mančester i Čikago, 1830–1914.	247
10	<i>Pariski sindrom</i> Pariz, 1830–1914.	276
11	<i>Duše oblakodera</i> Njujork, 1899–1939.	304
12	<i>Razaranje</i> Varšava, 1939–1945.	329
13	<i>Zvuci predgrađa</i> Los Anđeles, 1945–1999.	366
14	<i>Megagrad</i> Lagos, 1999–2020.	410
	Izjave zahvalnosti	452
	O autoru	453

Spisak ilustracija

Prvi blok ilustracija

- Moderna rekonstrukcija Uruka, 2012. (© artefacts-berlin.de; Material: German Archaeological Institute)
- Unutrašnjost Pensilvanske stanice, Njujork, fotografija, 1911. (Geo. P. Hall & Son / The New York Historical Society / Getty Images)
- Omladina se kupa na Ist Riveru, Njujork, fotografija, 1937. (New York Times)
- Ulica Hester, Njujork, slajd za čarobnu lampu, 1903. (National Archives and Records Administration)
- Stari grad Buhare u zalasku sunca, fotografija. (Adam Jones)
- Scene iz Tamerlanovog života, Državni muzej istorije Timurida, Taškent, oslikani panel. (Eddie Gerald / Alamy Stock Photo)
- Libek i Hamburg, 1588, iz zbirke Civitates Orbis Terrarum Fransa Hogenberga i Georga Brauna, Nirnberg, 1572–1616. (akg-images)
- Plan Tenočtitlana, iz pisama Ernana Kortesa, Nirnberg, 1524. (Lanmas / Alamy Stock Photo)
- Piter de Hoh, Enterijer sa ženom kraj kredenca za rublje, ulje na platnu, 1663. (Bridgeman Images)

Samjuel S. Grili, Hal haus (Čikago), Kompanija Grili-Karlson i Kompanija Tomas J. Krouel, „Karta raspodele zarada br. 1 – od ulice Polk do Dvanaeste, od ulice Halstid do Džefersonove, Čikago“, karta, 1895. (Norman B. Leventhal Map and Education Center)

Prizor ulice u Njukaslu, slajd za čarobnu lampu, oko. 1900. (Autorova zbirka)

Vajolet Karson, Mančester, fotografija, 1966 (ITV / Shutterstock)

Vinsent van Gog, Na obodu Pariza, ulje na kartonu, 1866. (© Christie's Images / Bridgeman Images)

Gistav Kajebot, Pariska ulica, kišan dan, ulje na platnu, 1877. (Charles H. and Mary F. S. Worcester Collection / Bridgeman Images)

Eduar Mane, Bar u Foli Beržeru, ulje na platnu, 1881–1882. (Bridgeman Images)

Eduard Mane, Šljivovica, ulje na platnu, oko 1877. (Bridgeman Images)

Drugi blok ilustracija

Šangaj noću (Siyuan / Unsplash)

Duše oblakodera, plakat za film, 1932. (Warner Brothers)

Ulica bez izlaza, fotografija sa snimanja, 1937. (World History Archive / Ann Ronan, Collection / Agefotostock)

Stambeni projekat Kvinsbridž, u senci mosta Kvinsboro, fotografija, 1939. (New York Daily News Archive / Getty Images)

Posetioci izložbe „Futurama“ Dženeral motorsa, fotografija, 1939. (Getty Images / Bettmann)

H. S. Vong, „Krvava subota“, fotografija, 1937. (National Archives and Records Administration)

Henri N. Kob, „Varšava, avgust 1947“, fotografija, 1947. (Henry N. Cobb)

Petlja sudije Harija Pregersona, Los Anđeles, fotografija, 2018. (Denys Nevozhai / Unsplash)

Čongječon, Seul, fotografija, 2008. (Michael Sotnikov/ Unsplash)

Rua Gonsalo de Karvaljo, Porto Alegre, fotografija, 2012. (Adalberto Cavalcanti Adreani / flickr www.flickr.com/photos/adalberto_ca/8248042595/)

Tokio, fotografija, 2017. (Erik Eastman / Unsplash)

Šindžuku, Tokio, fotografija, 2018. (Banter snaps / Unsplash)

Komuna 13, Medeljin, fotografija, 2011. (imageBROKER / Alamy Stock Photo)

Lagos, fotografija, 2018. (Alan van Gysen)

Uvod

Metropolitski vek

Danas se svetska urbana populacija uvećala za blizu 200.000 ljudi. Za isto toliko uvećaće se i sutra, i prekosutra, i tako dalje u budućnost. U gradovima će 2050. živeti već dve trećine čovečanstva. Svedoci smo najveće migracije u istoriji, kulminacije procesa dugog 6.000 godina kojim ćemo do kraja tekućeg veka postati urbanizovana vrsta.^{1*}

Kako i gde živimo – to je jedno od najvažnijih pitanja koja možemo sebi postaviti. Naše razumevanje istorije i sopstvenog vremena velikim delom proističe iz istraživanja te teme. Još od prvih urbanih naselja u Mesopotamiji, nastalih oko 4000. godine p. n. e., gradovi imaju ulogu gigantskih razmenjivača informacija; dinamična interakcija ljudi u zbijenoj, gusto naseljenoj metropoli rađala je ideje i tehnike, revolucije i inovacije koje su gurale istoriju napred. Do 1800. godine u urbanim područjima znatnije veličine živelo je ne više od tri do pet procenata globalnog stanovništva; no ova majušna manjina imala je nesrazmerno velik uticaj na globalni razvoj. Gradovi su oduvek bili laboratorije čovečanstva, staklene

* Brojevi u tekstu označavaju napomene koje sadrže spisak literature korišćene u knjizi. Fajl sa napomenama nalazi se na sajtu *Lagune* www.laguna.rs u odeljku *Metropolis*. Nazivi knjiga i imena autora dati su u originalu i u elektronskoj formi radi lakše pretrage na internetu.

bašte za ubrzavanje toka istorije. Privučen – poput bezbroj miliona ljudi svake nedelje u godini – magnetnom snagom grada, počeo sam da istražujem i pišem *Metropolis* vodeći se tom polaznom osnovom: da su naša prošlost i naša budućnost, u dobru i u zlu, neraskidivo povezane s gradom.

U tu nepregledno veliku, mnogostranu, zbunjujuću temu uronio sam u jedno doba spektakularne urbane renesanse i istovremeno dosad neviđenih izazova pred kojima se našlo urbano tkivo. Početkom dvadesetog veka tradicionalni grad je bio sedište pesimizma, ne nade; industrijska metropola koja guta ljude bila je za svoje stanovnike zatvor, trovala im telo i duh; ona je uzrokovala raspad društva. U drugoj polovini dvadesetog veka reakcija na grozote industrijalizacije bila je u punom zamahu: kao da smo se našli pre u procesu rasipanja nego u procesu koncentracije. Najveće svetske metropole poput Njujorka i Londona doživele su opadanje broja stanovnika. Automobili, telefoni, jeftina avionska putovanja, glatko kruženje kapitala planetom, a u poslednje vreme i internet, sve nam je to omogućilo da se širimo, rasturajući tradicionalni prenaseljeni, intenzivni gradski centar. Kome su još potrebne urbane društvene mreže kad ima neograničene virtualne društvene mreže? Gradski centar – koji je u svakom slučaju patio od talasâ kriminala i fizičkog propadanja – počeli su da zamenjuju biznis-parkovi u predgrađima, kampusi, kućne kancelarije i vangradski šoping-centri. Poslednje godine prošlog veka i prve decenije ovog milenijuma, međutim, porekle su takva predviđanja.

U Kini je bučno je oživeo čitav niz prastarih gradova – a i nekih novih-novcatih – pothranjenih sa 440 miliona migranata sa sela u grad za tri decenije i krunisan razuzdanom gradnjom oblakoderâ. Gradovi su širom sveta povratili svoj centralni privredni položaj. Umesto da olakšavaju rasejavanje, privreda znanja i superbrze komunikacije podstiču velike kompanije, mala preduzeća, startupove i kreativne frilensere da se roje poput pčela u košnici. Tehnološke, umetničke i finansijske inovacije nastaju kad se stručnjaci okupe na malom prostoru: ljudska bića napreduju kad razmenjuju znanje, saraduju i nadmeću se u direktnom i prisnom kontaktu – a naročito tamo gde je olakšan protok informacija. Dok su nekada nastojali

da privuku sebi velike proizvodne pogone ili prigrabe udeo u svetskoj trgovini, gradovi se sad takmiče u borbi za mozgove.

Zavisnost od ljudskog kapitala i ekonomskih koristi urbane zgusnutosti u postindustrijskim društvima preoblikuje modernu metropolu. Uspešni gradovi transformišu kompletnu privredu – kao što pokazuje zavidni napredak Kine pokrenut razvojem gradova. Svaki put kad jedno područje udvostruči svoju gustinu naseljenosti, ono postaje za dva do pet procenata produktivnije: zahvaljujući energijama sadržanim u gradovima, kolektivno u nama raste takmičarski i preduzetnički duh. Ta sila se umnožava ne samo s porastom gustine već i sa porastom veličine.²

Među najkrupnijim promenama koje su za poslednje tri decenije zadesile planetu jeste i neverovatan proces kojim se važne metropole otržu od svojih zemalja. Težište globalne ekonomije pomera se ka malom broju velegrada i gradova-regiona: 2025. godine 440 gradova sa ukupnom populacijom od 600 miliona (7% celokupnog svetskog stanovništva) ostvarivaće polovinu svetskog bruto domaćeg proizvoda. Na mnogim novonastalim tržištima, pojedinačni gradovi poput Sao Paula, Lagosa, Moskve i Johannesburga sami proizvode između jedne trećine i jedne polovine nacionalnog bogatstva. Nastanjen sa 10% populacije Nigerije, Lagos je zaslužan za 60% industrijskih i komercijalnih aktivnosti u toj zemlji; kad bi proglasio nezavisnost i postao grad-država, bio bi po bogatstvu peta zemlja Afrike. U Kini 40% ukupnog državnog ekonomskog proizvoda stvaraju svega tri regiona megagradova. To nije nova pojava. Štaviše, svedoci smo povratka jednoj situaciji koja je većim delom istorije bila uobičajena – džinovskoj ulozi grada-superzvezde u ljudskim odnosima i poslovima. U drevnoj Mesopotamiji ili Mezoamerici pre Kolumba, u vreme uspona grčkog polisa ili u zlatno doba srednjovekovnog grada-države, odabrana grupa metropola imala je monopol nad trgovinom i odnosila pobeđu nad pukim nacionalnim državama.

Kroz istoriju, odvajanje velikih gradova od država nije bilo samo privredno. Njihov turbo-uspeh znači da oni usisavaju talentat i bogatstvo iz manje blagoslovenih gradova i regija; oni dominiraju kulturom, a isto kao i istorijske gradove karakteriše ih,

više no ikad, šarolikost kakvoj nema ravne. U nekim najmoćnijim metropolama današnjice udeo stanovnika rođenih na drugim mestima kreće se između 35% i 50%. Mlađi, obrazovaniji, bogatiji i multikulturalniji od ostale populacije svojih država, globalni veliki gradovi imaju više zajedničkih osobina međusobno. U mnogim modernim društvima najdublja podela ne temelji se na životnom dobu, rasi, klasi ili gradskom poreklu naspram seoskog: ona nastaje između velikih metropola i sela, predgrađa, varošica i gradova koji zaostaju za njima u globalizovanoj privredi znanja. U određenom smislu reč „metropolita“ ima konotaciju glamura i mogućnosti; no ona je i skraćena za svojevršni elitizam – politički, kulturni i društveni – koji je sve omraženiji. Mržnja prema velikom gradu nije nova, razume se; velikim delom svoje istorije brinuli smo se zbog razornog dejstva metropole na naš moral i duhovno zdravlje.

Vrtoglavo brzo širenje kovida-19 planetom u zimu 2019/20. bilo je izvestan mračni danak likovanju gradova u dvadeset prvom veku; virus se proširio složenim društvenim mrežama – i u okviru gradova i između njih – zbog kojih je grad istovremeno i tako uspešan i tako opasan za nas. Kada su urbani stanovnici počeli da napuštaju velike gradove poput Pariza i Njujorka i beže u makar prividnu bezbednost sela, često ih je dočekivao neprijateljski stav, osuda ne samo zato što donose sa sobom bolest već i što su izdali svoje sugrađane. Ta oštra reakcija bila je podsetnik na antagonizam između grada i ne-grada koji traje kroz istoriju – između metropolisa kao mesta povlastice i izvorišta zaraze; mesta koje nudi obećanje bogatstva, ali odakle se beži na prvi znak opasnosti.

Kuge, pandemije i bolesti kolale su trgovačkim putevima i nemilosrdno pustošile gusto naseljena urbana područja još od prvih gradova. U Čikagu je 1854. godine 6% stanovništva umrlo od kolere. Ali to nije sprečilo ljude da nagrću u tu metropolu – čudo devetnaestog veka: broj njenih stanovnika uzleteo je sa 30.000 početkom pedesetih godina devetnaestog veka na 112.000 krajem istog stoleća. A tako je i u naše današnje doba: nezaustavljiva urbana sila ne pokazuje nikakve znake usporavanja čak ni suočena s pandemijom; oduvek smo skupo plaćali svoj udeo u prednostima

velegrada, čak i onda kad su se njegova otvorenost, šarolikost i zgusnutost obrtale protiv nas.

Razmere naše skorije urbanizacije vide se iz svemira kao mrlje svetlosti koje noću šaraju površinu Zemlje. Ta renesansa je vidljiva i iz ravni ulice. Opasni i donekle oronuli sredinom i krajem dvadesetog veka, mnogi veliki gradovi postali su sada bezbedniji i poželjniji, pomodniji i skuplji, preporođeni pravim švedskim stolom skupih restorana, uličnih prodavnica hrane, kafea, galerija i prostora za muzičke događaje. U isto vreme digitalna revolucija obećava nam svu silu novih tehnologija koje će izbrisati mnoge mane gradskog života, stvarajući futurističke kompjuterizovane „pametne gradove“ s milionima ugrađenih senzora koji će omogućavati veštačkoj inteligenciji da upravlja protokom saobraćaja, koordiniše javni prevoz, zatire kriminal i smanjuje zagađenje. Gradovi su iznova postali mesta u koja se hrli, ne od kojih se beži. Naša savremena urbana renesansa može se lako opaziti u nemirovanju pejzaža grada – obnavljanju i reizgradnji propalih područja, povećanju stanarina, prenameni zgrada i vojsci oblakodera koji niču uvis bezmalo svuda.

Šangaj se početkom devedesetih godina prošlog veka, sa svojim divovskim svetlucavim kulama, preobrazio (po rečima jednih tamošnjih novina) iz smogom zagađene „mrtvaje Trećeg sveta“ u simbol postindustrijske metropolitnske revolucije dvadeset prvog veka. Usled oponašanja Šangaja i drugih kineskih metropola, za prvih osamnaest godina od smene milenijuma naovamo globalna gradnja oblakodera povećala se za 402%, čime je ukupan broj zdanja viših od 150 metara i sa više od četrdeset spratova narastao sa nešto malo preko 600 na 3.251; sredinom ovog veka svetskim gradovima dominiraće 41.000 takvih kula. Nagla vertikalizacija urbanog pejzaža vidljiva je na čitavoj planeti, od tradicionalno nisko građenih metropola poput Londona i Moskve pa do gradova koji su plod naglog procvata, poput Adis Abebe i Lagosa; svima njima je zajednička nesavladiva želja da svoju mušku snagu oglase konturom naspram neba.³

No iako džikljaju u visinu, gradovi osvajaju i teritoriju. Stara podela između centra grada i predgrađa više ne važi. Ni izbliza

nalik onim monolitnim, nezanimljivim mestima kavke ih obično predstavlja, mnoga predgrađa postojano su sve urbanija još od osamdesetih godina dvadesetog veka, sa novim poslovima, većom etničkom šarolikošću, životom ulice, epidemijama kriminala i drogama – drugim rečima, ona nasleđuju mnoge vrline i poroke gradskog jezgra*. Tradicionalno kompaktan grad okružen slabo razvijenim pojasom prigradskih stambenih naselja otrgao se na slobodu i brzo se širi. Ishod su metropole koje zauzimaju čitave regione. U ekonomskom smislu teško je uočiti podelu između Londona i velikog dela jugoistočne Engleske. Atlanta u Džordžiji razastire se na gotovo 5.000 kvadratnih kilometara (Pariz, nasuprot njoj, zauzima sto kvadratnih kilometara). Najveći megalopolis na svetu, Tokio, ima gotovo 40 miliona ljudi na 14.000 kvadratnih kilometara. Pa čak će i taj kolos pasti u zasenak kraj urbanih megaregiona kakve planira Kina, poput Đing-Đin-Đija, grupe povezanih gradova koji okružuju Peking, Hebej i Tjencin, a koji će zauzimati preko 217.000 kvadratnih kilometara i imati 130 miliona ljudi. Kada govorimo o „metropolisu“ u dvadeset prvom veku, mi ne pričamo o centralnoj poslovnoj oblasti Menhetna niti o srcu Tokija – klasičnim predstavama o tome gde obitavaju moć i bogatstvo – već o ogromnim međupovezanim regijama gde se gradovi stapaju s gradovima.

Lako je opiti se svetlucavom vizijom gradova punih novog pouzdanja. Pomama za vertikalnim stanovanjem postala je po vlastita veoma bogatih: ona je simptom žudnje da se pobegne iz neurednih, zagušenih, zbunjujućih gradskih ulica pri tlu i da se potraži utočište u oblacima. Po tvrdnji Ujedinjenih nacija, divlja i nepropisna naselja koja nemaju osnovne pogodnosti i infrastrukturu postaju „dominantan i karakterističan tip naselja“ ljudskog

* Izraz *inner city* („unutrašnji grad“) označava centar ili širi centar grada, gradsko jezgro bez predgrađa, ali u sociologiji je takođe eufemizam za delove naseljene stanovnicima nižih prihoda, pošto je za engleske i američke gradove bilo karakteristično da bogatiji žive na periferiji, a siromašni radnici u centru. Pojedini sociolozi novijeg doba ovim izrazom obuhvataju čak i predgrađa. Većina evropskih gradova nema adekvatnu istorijsku paralelu, te se i u tim jezicima ovaj pojam prenosi manje-više doslovno, ili kao „gradsko jezgro“. (Prim. prev.)

roda. Budući stil života većeg dela naše vrste pre se može videti u izrazito zgusnutim, samoponiklim i samoorganizovanim delovima Mumbaja (Bombaja) ili Najrobija nego u blistavim centralnim distriktima Šangaja i Seula ili pak raskošnim prostranstvima Hjustona i Atlante. Danas milijardu ljudi – jedan na svaka četiri stanovnika grada – živi u onom što znamo kao divlje naselje, karton siti, favela, *barrio*, *township*, kampung, *campamento*, *gecekondu*, *villa miseria* ili kako već sve ljudi nazivaju takva neplanska, samonikla urbana područja. Nekih 61% globalne radne snage – dve milijarde ljudi – zarađuje za život iz sive zone, u nezvaničnoj privredi, a mnogi od njih hrane, odevaju i snabdevaju krovom sve mnogobrojnije urbane populacije. Ovakav urbanizam po sistemu „uradi sam“ popunjava rupe zaostale iza rada gradskih uprava, koje su naprosto nemoćne da izađu na kraj s bujicom pridošlica. Veliku pažnju posvećujemo inovatorima privrede znanja koji cvetaju u centrima globalnih velegrada. Ali postoje i drugi inovatori – oni koji rade na dnu i održavaju funkcionisanje grada svojim teškim radom i dovitljivim duhom.⁴

Ubrzano bujanje podjednako oblakodera i divljih naselja vesnik je tekućeg „urbanog veka“. Čak i u najstresnijem megagrađu građani zarađuju više, školuju svoju decu bolje i uživaju veći materijalni komfor nego njihovi rođaci na selu. U prvoj generaciji migranata sa sela u favelama Rio de Žaneira nepismenih je bilo 79%; danas je 94% njihove unučadi pismeno. U gradovima podsaharske Afrike sa milion i više stanovnika, stopa smrtnosti novorođene dece za trećinu je niža nego u manjim naseljima. U Indiji, u porodicama koje zarađuju manje od dva dolara dnevno, na selu školu pohađa svega 16% devojčica uzrasta od trinaest do osamnaest godina, u poređenju sa 48% u Hajderabadu. Otkako je započela vratolomno brza urbanizacija Kine, prosečan očekivani životni vek produžio se za osam godina. Ako živite u Šangaju, možete očekivati da dočekate osamdeset treću, što je deset godina više nego u ruralnim provincijama zapadne Kine.⁵

Među 200.000 ljudi koji su danas migrirali u grad ima onih koji beže od seoskog siromaštva. Istisnuti sa zemlje, takvi vide u gradu jedinu mogućnost za zarađivanje hleba. Ali gradovi takođe

nude prilike kakve nisu na raspolaganju drugde, kao što je oduvek i bilo. Oni isto tako zahtevaju snalažljivost i duhovnu čvrstinu. Prljava, nehigijenska divlja naselja u gradovima u razvoju spadaju među najpreduzetnija mesta na planeti. Pa ipak, u njima se ne guju i složene mreže međusobne podrške koje ublažavaju udarce i pritiske života u megagrađu. U mumbajskom Daraviju, jednom od najvećih divljih naselja Azije, živi blizu milion ljudi sabijeno na svega dva kvadratna kilometra. Oko 15.000 radionica od jedne jedine prostorije i hiljade mikropreduzeća udruženo stvaraju internu privredu od milijardu dolara godišnje. Ogroman broj ljudi uključen je u reciklažu planina otpada koji baca više od 20 miliona njihovih sugrađana Mumbajaca. Uprkos svojoj prekomernoj gustini i nedostatku policije (kao i drugih osnovnih službi), Daravi je, poput drugih indijskih divljih meganaselja, izrazito bezbedno mesto za kretanje. Počev od kraja devedesetih godina minulog veka, šaćica samoukih genija za kompjutere preobrazila je jednu ulicu u Lagosu u najveće afričko tržište tehnologije informacija i komunikacija: to je Kompjutersko selo Otigba, koje ima na hiljade preduzetnika i dnevni promet od preko 5 miliona dolara. Efekat okupljanja na malom prostoru ne ide na ruku samo bankarima Volstrita ili Nove oblasti Pudung u Šangaju, advertajzing kreativcima u londonskom Sohu ili inženjerima softvera u Silicijumskoj dolini i Bangaloru; on preobražava život i način življenja milionima ljudi širom sveta, onako kako se urbanizacija širi i intenzivira. Nezvanična urbana ekonomija po sistemu „uradi sam“ – bila ona na ulicama Lagosa, grada koji brzo raste, ili pak u bogatijoj metropoli poput Los Anđelesa – svedočanstvo je čovekove sposobnosti da izgrađuje gradove od golog tla i organizuje funkcionalna društva čak i usred prividnog haosa. To je ta suština 6.000 godina starog urbanog iskustva.

Gradovi su, uprkos svim svojim uspesima, surova, bezdušna okruženja. Sve i ako nude priliku za veću zaradu i bolje obrazovanje, isto tako mogu nam izobličiti duše, iskrzati nam duh i zagaditi nam pluća. To su prostori gde preživljavamo i snalazimo se kako umemo i znamo – kotlovi buke, zagađenja i prenaseljenosti koja kida nerve. Mesta kao što je Daravi – sa izuvijanim spletom uličica,

najvećom složenosti ljudske aktivnosti i interakcije, neprestanom borbom za opstanak, neizdrživom koncentracijom ljudi, privednim neredom i spontanom redom – podsećaju na urbani život kroz istoriju, bio to lavirint nekog mesopotamskog grada, ružna anarhija stare Atine, zagušena zbrka evropskog srednjovekovnog grada ili sirotinja industrijskog Čikaga u devetnaestom veku. Gradski život se teško podnosi; njegove energije, besprekidna promena i milioni neprijatnosti, i krupnih i sitnih, naprežu nas do samih granica. U čitavoj istoriji gradovi su doživljavani kao suštinski suprotni našoj prirodi i instinktima, kao mesta koja neguju porok, izležu bolesti i uzrokuju društvene patologije. Mit o Vavilonu odjekuje kroz vekove: koliko god da su zadivljujuće uspešni, gradovi pojedince mogu smrviti. Pored svega što je u metropolisu neodoljivo primamljivo, ima i mnogo onog što je čudovišno.

Neverovatno je na kakve sve načine prihvatamo ovo neprijateljsko okruženje i oblikujemo ga prema svojim potrebama. U *Metropolisu* moj pristup nije da naprosto sagledam gradove kao sedišta moći i profita već da ih vidim i kao staništa čovečanstva koja imaju dubok efekat na oblikovanje ljudi naseljenih u njima. Ovo nije knjiga samo o velelepim zdanjima ili urbanom planiranju; ona je o ljudima koji se naseljavaju u gradovima i o modelima pomoću kojih uspevaju da savladaju i prežive taj ekspres-lonac urbanog života. To ne znači da arhitektura nije važna: interakcija između izgrađenog okruženja i ljudi upravo je u samoj srži urbanog života, pa i ove knjige. Više me zanima vezivno tkivo koje spaja organizam u celinu; ne samo njegov spoljašnji izgled ili najvažniji organi.

Budući da su građeni na slojevima ljudske istorije, kroz bezmalo beskonačno i neprestano preplitanje ljudskih života i iskustava, gradovi su podjednako i nedokučivi i uzbudljivi. U svojoj lepoti i ružnoći, radosti i bedi, raspojasanom, sluđujućem rasponu svoje složenosti i protivrečnosti, gradovi su živa slika ljudskog stanja, nešto što u istoj meri volimo i mrzimo. Oni su nestalne, kratkotrajne zone u neumornom procesu promene i prilagođavanja. Svoju nestabilnost maskiraju velelepim zdanjima i spomenicima, to je jasno; ali oko ovih simbola trajnosti kovitla se nemilosrdna

promena. Zbog kontinuiranog razaranja i ponovnog građenja, što je posledica sile ove plime, gradovi nas opčinjavaju, ali obeshrabrujuće je teško uhvatiti ih. Ja sam nastojao da u *Metropolisu* ulovim gradove u pokretu, ne u statičnom stanju.

Istražujući materijal za ovu knjigu, proputovao sam mnoštvo gradova Evrope, Severne i Južne Amerike, Afrike i Azije – neke krajnje oprečne poput Mumbaja i Singapura, Šangaja i Meksiko Sitija, Lagosa i Los Anđelesa. Držeći se hronološkog pripovedanja, odabrao sam niz gradova koji nam govore nešto ne samo o sopstvenom vremenu već i o urbanom stanju uopšteno. Neki od njih – poput Atine, Londona ili Njujorka – prirodan su izbor; drugi – poput Uruka, Harape, Libeka i Malake – možda nisu toliko poznati. U proučavanju istorije tih gradova, za materijalom sam tragao na pijacama, sukovima i bazarima; na bazenima, na stadionima, u parkovima; na uličnim tezgama s hranom, u kafanama i kafeima; u prodavnicama, tržnim centrima i robnim kućama. U potrazi za proživljenim iskustvom gradova i intenzitetom njihovog svakodnevnog života, ispitivao sam slike, romane, filmove i pesme isto koliko i zvanične zapise. Da bi se razumela njegova sveukupnost, grad se mora doživeti čulima – gledanjem, mirisanjem, dodirivanjem, hodanjem, čitanjem i maštanjem. Velikim delom istorije urbani život vrteo se oko čulnih naslada – jela i pića, seksa i kupovine, tračeva i igara. Svi ti elementi koji sačinjavaju pozorište gradskog života igraju centralnu ulogu u *Metropolisu*.

Gradovi su velikim delom uspešni zato što nude zadovoljstvo, uzbuđenje, glamur i intrigu isto koliko nude i moć, novac i bezbednost. Kao što ćemo videti, već više od 6.000 godina čovečanstvo bez prekida eksperimentiše s modelima življenja u urbanom vrtlogu. Život u gradovima dobro nam ide od ruke, a oni sami su otporne tvorevine sposobne da se odupru ratovima i katastrofama. Istovremeno nam izgradnja gradova ide od ruke vrlo loše; u ime progressa planiramo i zidamo mesta koja su pre zatvor nego što oslobađaju, pre osiromašuju nego što uzdižu. Mnoge bespotrebne tragedije izazvali su stručnjaci u jurnjavi za ostvarenjem sna o savršenoj, naučno isplaniranoj metropoli. Ili će, u manje drastičnim

slučajevima, planiranje često stvoriti sterilna okruženja, lišena onih energija koje život u gradu čine vrednim muke.

U jedno doba kad ne samo što niču novi veliki gradovi već i ogromni pojasevi naseljenog sveta postaju urbani, pitanje kako bi trebalo da živimo u gradovima presudnije je nego ikada dosad. Sa tim izazovom, jednim od najvećih u trećem milenijumu, moći ćemo da se uhvatimo ukoštac jedino ako shvatimo čudesni raspon urbanog iskustva kroz vreme i kulture. Gradovi nikad nisu bili savršeni i nikad ih ne možemo takvima ni načiniti. Štaviše, veliki deo zadovoljstva i dinamike gradova potiče iz njihove prostorne neurednosti. Time mislim na šarolikost zdanja, ljudi i delatnosti izmešanih zajedno i prinuđenih na interakciju. Uređenost je u osnovi *antiurbana*. Ono što gradu daje neodoljivu draž jeste njegov postupni razvoj – proces u kom je on građen i iznova izgrađivan, od samih temelja, kroz naraštaje, i u kom se stvaralo gusto tkano, raskošno urbano platno.

Ova neurednost počiva u srži značenja urbanosti. Zamislite grad poput Hong Konga ili Tokija, gde oblakoderi štrče nad ulicama prepunim pešaka, trgovina, radnjica, uličnih prodavaca hrane, restorana, perionica, barova, kafea, proizvođača lake industrije i zanatskih radionica. Ili zamislite naselje poput Daravija, u jednom halabučnom megagrađu, koje je pozornica neprestane, pomamne aktivnosti u ravni ulice – naselje gde se sve osnovne potrebe mogu podmiriti na malim rastojanjima. Kako je šezdesetih godina prošlog veka tvrdila američko-kanadska autorka Džejn Džejkobs, gustina grada i život na njegovim ulicama proizvode urbanost, umetnost građanstva. Gradska naselja gde je sve dostupno pešaču čine jedan od ključnih sastojaka života u gradu. A potom zamislite moderne gradove uzduž i popreko sveta, gde su maloprodaja, laka industrija, stambena područja i poslovni kvartovi strogo odvojeni. U mnogim slučajevima ovakvo razdvajanje funkcija u zasebne oblasti ima efekat sterilizacije gradova; oni postaju uredni i organizovani, ali lišeni energije. Planiranje može imati to dejstvo. Isto tako i automobili. Pojava masovnog posedovanja automobila – najpre u Sjedinjenim Državama, potom u Evropi i nešto kasnije Latinskoj Americi, Aziji i Africi – iz temelja je preoblikovala

gradove. Ne samo što su brze saobraćajnice olakšale suburbanizaciju i preseljenje maloprodaje van grada već su i u samom gradu prometne ulice i hektari parkinga doprineli da se dokrajči ono malo preostalog života ulice.

Kada govorimo o urbanizovanju više od 50% svetskog stanovništva, možda zapadamo i u grešku. Ogroman broj modernih urbanih stanovnika ne živi u urbanim uslovima niti urbanim stilom života – ako pod time podrazumevamo stanovanje u „pešačkim“ četvrtima, lak pristup kulturi, zabavi, rekreaciji, zaposlenju, javnim prostorima i trgovinama. Mnogi od tih 50% i više žive *suburbanim* životom, bilo to u razmetljivim samostalnim kućama okruženim travnjakom, ili pak u takozvanim „došljačkim gradovima“ – taborima beskućnika prilepljenim uz rubove metropola u brzom razvoju.

Problem dvadeset prvog veka nije u tome što prebrzo postajemo urbani, već u tome što ne postajemo dovoljno urbani. Zbog čega je to važno? Ne bi bilo važno kad bismo sa svojom planetom mogli biti rasipni do mile volje. U oči pada činjenica da se svakog dana u gradove slije 200.000 ljudi – ili da smo oko 2010. postali pretežno urbana vrsta. Ali ona nam ne pripoveda čitavu priču. Mnogo više uznemiruje nas saznanje da će se između 2000. i 2030. površina betonske džungle utrostručiti, iako će se urbana populacija za to vreme tek udvostručiti. Samo za ove tri decenije naš urbani otisak proširiće se na prostor po veličini jednak Južnoj Africi.⁶

Ovo globalno urbano širenje potiskuje naše gradove u močvare, divljinu, prašume, estuare, šume mangrova, plodne doline i obradive površine – s razornim posledicama po biodiverzitet i klimu. Pomeraju se planine da bi se načinilo prostora ovom epskom razmahu urbanizacije. To je doslovno istina: od 2012. na krajnjem severu Kine nemilostivo je sravnjeno preko 700 planinskih vrhova, a kamenom od njih nasute su doline da bi se dobio veštački plato na kom počinje da se gradi svetlucavi novi grad oblakodera pod imenom Novo područje Landžou, buduća stanica na Novim putevima svile.

Kineski gradovi – slično američkim gradovima pre njih – sve su manje gusti u svojim centrima otkako razvoj saobraćajnica

i poslovnica primorava ljude da se iz zbijenih, višenamenskih urbanih četvrti povlače u predgrađa. To je sastavni deo globalnog trenda niske gustine, urbanizacije koja se oslanja na automobil, te horizontalnog širenja gradova. Kako se ljudi bogate, tako zahtevaju više životnog prostora. Ako bi stanovnici kineskih i indijskih gradova odlučili da žive onako komotno razređeni kao Amerikanci, njihova vozila i energetske zahteve uvećali bi globalnu emisiju ugljenika za 139%. Pojava koronavirusa 2020. i pretnje budućih pandemija mogle bi iznova preokrenuti situaciju na štetu gradova, podstičući ljude da beže iz metropola, gde su dugi periodi karantina i zabrane kretanja gotovo neizdrživi, a rizik infekcije veći. Ukoliko se to dogodi, ekološka šteta biće ozbiljna.⁷

U toplijim, vlažnijim, surovijim podnebljima gradovi bi mogli ponuditi izlaz iz tog problema. Kao što ću pokazati kroz dugu istoriju datu ukratko u *Metropolisu*, gradovi su otporni, prilagodljivi entiteti sposobni da se odupru i odgovore svakoj vrsti pošasti, a mi smo jedna prilagodljiva urbana vrsta koja se odavno navikla na pritiske i mogućnosti gradskog života. A pametnije bi nam i bilo da ne stajemo sa inovacijama. U tekućem veku dve trećine najvećih metropola s populacijom preko 5 miliona, među kojima su Hong Kong, Njujork, Šangaj, Džakarta i Lagos, ugroženo je opasnošću od porasta nivoa mora; još više gradova ključa zbog porasta temperature i žrtva je razornih oluja. Naši gradovi su prvi na udaru u slučaju preteće ekološke katastrofe; upravo iz tog razloga oni bi mogli biti na čelu borbe za ublažavanje efekata klimatskih promena. Među onim najčudesnijim osobinama gradova jeste sposobnost metamorfoze. Gradovi su se kroz istoriju prilagođavali klimatskim promenama, promenljivim trgovačkim putevima, smenama tehnologija, ratovima, bolestima i političkim prevratima. Velike pandemije devetnaestog veka, na primer, oblikovale su moderne gradove tako što su prisilno uzrokovale inovacije u građevinarstvu, sanitarnom sistemu i urbanom planiranju. Pandemije dvadeset prvog veka menjaće gradove onako kako još nismo u stanju ni da zamislimo. U ovo doba klimatske krize, oni će se po nuždi prilagođavati.

Kako će izgledati ta evolucija? Otkako postoje gradovi, njihovu veličinu određuju preovlađujući vidovi transporta, spoljašnje pretnje, raspoloživost resursa, te cena okolne obradive zemlje. Većim delom istorije ovi faktori su ograničavali rast gradova; samo su imućna i miroljubiva društva mogla komotno da se šire. U ovom veku pretnja našoj bezbednosti neće poteći od osvajačkih vojski, već od nestabilne klime. Gusto naseljeni gradovi s linijama javnog prevoza, pešačkim četvrtima i raznovrsnim radnjama i uslugama proizvode mnogo manje ugljen-dioksida i neuporedivo su skromniji u trošenju resursa nego naselja prostranog tipa. Njihova kompaktnost donekle umanjuje trvenje s prirodom zato što se uzdržavaju od greha širenja. Ne sugerišem da treba svi da se sjatimo u centre gradova: tamo očigledno nema dovoljno prostora. Ono o čemu govorim jeste urbanizacija metropolitiskih četvrti – predgrađa i prigradskih naselja – kako bi i same poprimile oblik i funkciju, gustinu, multifunkcionalnost i prostornu neurednost kakva se povezuje s gradskim centrom.

Dok je trajala zabrana kretanja 2020, gusta naseljenost urbanih celina preobrazila se iz prednosti u pretnju; društvenost – jedna od radosti gradskog života – postala je nešto što se po svaku cenu izbegava, kao da su čoveku sugrađani smrtni neprijatelji. Umesto da se okupljaju, milijardama ljudi naređeno je da se razmiču; gradski život izokrenuo se na naličje. No zbog te izloženosti gradskih populacija bolesti i posledicama zabrane kretanja ne bismo smeli prevideti činjenicu da je zgušnjavanje vitalan način da se postigne ekološka održivost. Ekonomisti i gradski planeri s pravom veličaju „efekat grupisanja“, zahvaljujući kom su moderne metropole tako uspešne na planu privrede znanja. Ali on funkcionise na mnoge i različite načine, nije ograničen samo na tehnološke startapove. Kompaktna urbana područja rađaju svakojake inovacije i kreativnost, što se dešava i na nivou gradskih četvrti – ne u smislu visokih finansija i tehnološkog čarobnjaštva, već u smislu svakodnevnog života. Istorija nam za toliko pokazuje. Drugim rečima, funkcionalne i snalažljive zajednice mogu doprineti većoj otpornosti gradova upravo u trenutku kad nam trebaju otporni, prilagodljivi gradovi, spremni da se suoče s novim

izazovima klimatskih promena i pandemija. Energija Daravija, Kompjuterskog sela Otigba u Lagosu i još hiljada drugih neformalnih zajednica pokazuje nam da je urbana ingenioznost u akciji svakog bogovetnog dana.

Takvo rešenje zahteva urbanizaciju života u istinski masovnim razmerama. A više od svega, ono iziskuje proširenje naše mašte da bismo prihvatili raznolikost svega onog što gradovi mogu biti. Istorija je ključno sredstvo koje će nam pomoći da sagledamo celokupan obim urbanog iskustva.

1

Osvit grada

Uruk, 4000–1900. p. n. e.

Enkidu živi u saglasju s prirodom. Jak kao „kamen sa neba“* i u posedu božanske lepote, raduje se u srcu dok trči slobodan sa divljim životinjama. To jest, dok ne ugleda nagu Šamhat koja se kupa na pojilu. Opčinjen prvim viđenjem žene, Enkidu vodi ljubav s njom šest dana i sedam noći.

Nasitivši se tog neobuzdanog, burnog seksualnog spajanja, Enkidu pokušava da se vrati u slobodu divljine. Ali njegova moć nad prirodom je izbledela. Životinje ga se klone; snaga mu se umanjila; prvi put oseća bol samoće. Zbunjen, vraća se Šamhat. Ona svom ljubavniku pripoveda o svom domu, legendarnom gradu Uroku, punom monumentalnih zdanja, hladovitih palmovih šumaraka i ogromnih gomila ljudskog roda iza moćnih zidina. U tom gradu muškarci rade pameću, ne samo mišićima. Ljudi se prekrasno odevaju i svaki dan je praznik, kad „bubnjevi dobuju“. A tamo su i najlepše žene na svetu, „koje krase čar i pune su draži“. Šamhat uči Enkidua da jede hleb i pije pivo. U gradu će se, govori Šamhat Enkiduu, njegov božanski potencijal preobraziti u pravu moć. Pošto mu je kosmato telo oprano, koža pomazana uljima, a

* Zbog velikih različitosti između redakcija Epa o Gilgamešu, citati se ovde i dalje dosledno oslanjaju na englesku verziju prevoda kojom se koristio autor. (Prim. prev.)

golotinja sakrivena pod skupocenom odećom, Enkidu polazi u Uruk. Odrekao se slobode i nagonâ prirode jer ga gradu vuče zov puti, jela i raskoši.

Od Uruka i Vavilona do Rima, Teotivakana i Vizantiona, od Bagdada i Venecije do Pariza, Njujorka i Šangaja, gradovi su opčinjavali ljude kao idealizovani gradovi iz mašte koji su postali stvarnost, vrhunci ljudske kreativnosti. Enkidu predstavlja čovečanstvo u iskonskom stanju njegove prirode, primorano da bira između slobode divljine i izveštačenosti grada. Šamhat je personifikacija profinjene urbane kulture. Slično njoj, takvi gradovi mame i zavode; oni obećavaju ostvarenje naših moći i potencijala.¹

Priča o Enkiduu nalazi se pri početku *Epa o Gilgamešu*, najstarijeg sačuvanog književnog dela ljudskog roda, koje je u pisanoj formi nastalo najkasnije oko 2100. godine p. n. e. Ovaj ep je bio proizvod pismenog, izrazito urbanizovanog sumerskog naroda, nastanjenog u Mesopotamiji, na tlu današnjeg Iraka. Kad bi se u vreme Uruka na svom vrhuncu, tamo negde oko 3000. p. n. e., neko poput književnog junaka Enkidua bližio prvi put tom gradu, sva čula bi mu bila zaposednuta. S populacijom između 50.000 i 80.000 ljudi, na prostoru od nepunih osam kvadratnih kilometara, Uruk je bio najgušće naseljeno mesto na planeti. Poput mravinjaka, grad se nalazio na vrhu humke stvorene delatnošću mnogih generacija i slojevima otpada i odbačenih građevinskih materijala, oblikovanih ljudskom rukom u akropolj koji je dominirao ravnicom i video se kilometrima naokolo.

Prisustva tog grada došljak bi postao svestan mnogo pre nego što stigne u njega. Uruk je obrađivao okolnu oblast, upregavši zemlju da služi njegovim potrebama. Stotine hiljada hektara njiva i livada, veštački navodnjavanih iz kanalâ, hranile su metropolu pšenicom, ovcama i urmama, a davale su i ječam, koji je obezbeđivao pivo za mase.

Najčudesniji od svega bili su hramovi-kule posvećeni boginji ljubavi i rata Inani i bogu neba Anuu, izgrađeni na divovskim platformama visoko iznad grada. Poput zvonika i kupola Firence ili šume oblakodera u Šangaju dvadeset prvog veka, oni su bili

nepogrešivo vizualno obeležje grada. Zidan od krečnjaka i obložen gipsom, Anuov veliki Beli hram odbijao je svetlost sunca impresivno kao kakav moderni oblakoder. Kao svetionik u ravnici, zračio je porukom civilizacije i moći.

Za drevne žitelje Mesopotamije taj grad je predstavljao pobjedu čovečanstva nad prirodom; dominantni veštački pejzaž to je upečatljivo jasno stavljao do znanja. Gradske zidine, načičkane kapijama i isturenim kulama, imale su u obimu devet kilometara, a bile su visoke sedam metara. Ko bi ušao na jednu od tih kapija, odmah bi uvideo kako su stanovnici ovog grada odneli sopstvenu pobjedu nad prirodom. Gradsko imanje okruživali su uredni vrtovi s voćem, začinskim biljem i povrćem. Razgranata mreža kanala dovodila je vodu sa Eufrata do srca grada. Podzemni sistem glinenih cevi odvodio je telesni otpad hiljada ljudi izvan zidina. Vrtovi i urme prepuštali su posle nekog vremena mesto jezgru grada. Lavirinti uskih, vijugavih ulica i uličica, nakrcanih malim kućama bez prozora, možda jesu izgledali užasno zakrčeni i nudili su vrlo malo slobodnih prostora, ali takav plan je imao namenu da stvori urbanu mikroklimu u kojoj će hladovina i vazdušne struje nastale zaslugom uzanih ulica i zbijenih kuća ublažavati žestinu mesopotamskog sunca.²

Bučan, zakrčen, uposlen, Uruk i njegovi gradovi-braća u Mesopotamiji bili su jedinstveni pod nebom. U jednom književnom delu otprilike iz istog vremena kad je zapisan i *Ep o Gilgamešu*, autor zamišlja kako se boginja Inana stara da

skladišta budu snabdevena; da se u gradu osnivaju prebivališta; da ljudi jedu odličnu hranu; da njegovi žitelji piju odlična pića; da oni što se okupaju za praznik uživaju u unutrašnjim dvorištima; da ljudi u silnom broju ispune mesta gde se slavi; da poznanici jedu zajedno; da tuđini kruže zajedno tuda kao neobične ptice na nebu [...] da se majmuni, moćni slonovi, vodeni bivoli, životinje izdaleka, jednako kao čistokrvni psi, lavovi, planinski kozorozi, alum-ovce dugog runa, tiskaju na javnim trgovima.

Pisac dalje slika portret grada sa ogromnim žitnicama i silosom punim zlata, srebra, bakra, kalaja i lapis-lazulija. Po ovom izuzetno idealizovanom opisu, sve što je na svetu lepo stiće se u taj grad radi uživanja ljudi. Za to vreme, „u gradu su ječali tigi-bubnjevi; izvan njega, svirale i zamzami. Njegova luka, gde su privezani brodovi, bila je puna radosti.“³

„Uruk“ naprosto znači „grad“. On je bio prvi grad na svetu i preko 1.000 godina njegov najmoćniji urbani centar. Kada se ljudi okupe u velike zajednice, sve se menja neverovatnom brzinom; građani Uruka bili su pioniri tehnologija koje će menjati svet i iskusili su radikalno nove modele života, odevanja, jela i razmišljanja. Izum grada na obalama Eufrata i Tigra pustio je na slobodu jednu novu, nezaustavljivu silu u istoriji.

* * *

Svršetak poslednjeg ledenog doba, približno pre 11.700 godina, duboko je izmenio čovekov život na Zemlji. Širom sveta, lovačko-sakupljačka društva počela su da gaje i odomaćuju divlje useve kojima je otopljenje planete godilo. Ali to je bilo u Plodnom polumesecu – lučnom pojasu zemlje koji se proteže od Nila na zapadu pa do Persijskog zaliva na istoku, zahvatajući današnji Egipat, Siriju, Liban, Izrael, Palestinu, Jordan, Irak, jugoistočnu Tursku i zapadni rub Irana – a on je obezbeđivao najpovoljnije tle za poljoprivredu. Taj srazmerno mali region obilovao velikom raznovrsnošću topografije, klime i nadmorskih visina, što je pak omogućavalo izuzetan biodiverzitet. Što je najvažnije za društveni razvoj ljudi, u njemu su rasli divlji precima mnogih današnjih poljoprivrednih kultura – dvozrna i jednozrna pšenica, ječam, lan, leblebija, grašak, sočivo i grahorica – a bilo je i krupnih sisara pogodnih za pripitomljavanje: krava, koza, ovaca i svinja. Za nekoliko milenijuma kolevka poljoprivrede postala je kolevka urbanizacije.

Na Gobekli Tepeu („Trbušastom brdu“) u Turskoj započeti su 1994. godine arheološki radovi pod nadzorom Klauša Šmita. Otkriven je prostran obredni kompleks koji se sastojao od masivnih kamenih stubova u obliku slova T, raspoređenih u krugove.

Ovo impresivno nalazište nije izgradila neka napredna i trajno naseljena poljoprivredna zajednica. Veliki kamenovi od dvadeset tona izvađeni su iz kamenoloma i preneseni na to brdo pre 12.000 godina (gradnja Stounhendža je pak započela pre 5.000 godina). To otkriće je preokrenulo ustaljena shvatanja. Pred svetom je bio dokaz da su se lovci-sakupljači ujedinjavali i saradivali u istinski masovnim razmerama. Procenjuje se da je na vađenju krečnjaka za megalite i njihovom prenošenju do brda moralo raditi 500 ljudi iz različitih družina ili plemena. Njihova motivacija bilo je klanjanje nama neznanom bogu ili bogovima i ispunjenje svete dužnosti. Nema nikakvih dokaza da je na Gobekli Tepeu iko ikada živio: to je bilo mesto hodočašća i poklonjenja.

Po konvencionalnom tumačenju, takva postignuća počela su da se ostvaruju tek kada je višak žitarica oslobodio jedan deo zajednice tereta svakodnevnog održavanja života, te mu omogućio da se bavi specijalizovanim, neproizvodnim zadacima. To će reći – nakon izuma poljoprivrede i sela. Ali Gobekli Tepe preokreće to shvatanje naglavce. Najraniji graditelji i poklonici sa ovog brda živeli su zahvaljujući neverovatnom obilju divljači i biljaka. Takvo bogatstvo hrane iz divljine, onda kad je koegzistiralo s naprednijim sistemom religije, podsticalo je homo sapijensa da unosi korenite promene u svoj način života i u plemenske strukture kakve su postojale 150.000 godina.

Hram je bio pre farme; čak je možda uslovio neophodnost farme da bi se nahranila jedna nastanjena populacija posvećena bogoštovanju. Gensko mapiranje pokazuje da su potomci prve odomaćene jednozrne pšenice potekli sa mesta udaljenog tridesetak kilometara od Gobekli Tepea, nekih 500 godina nakon početaka rada na svetištu. U to vreme su stubovi u obliku slova T već bili podignuti na vrhovima brda u široj oblasti, a u njihovoj blizini zasnovana su sela.

Gobekli Tepe je počivao sačuvan za moderne arheologe zahvaljujući tome što je oko 8000. godine p. n. e. iz nekog nepoznatog razloga zatrpan. Nijedan sličan pokušaj monumentalne gradnje tih razmera nije se javio sve do podizanja sumerskih hramova u južnoj Mesopotamiji, 5.000 godina posle toga. U milenijumima

koji su između protekli, ljudska populacija Plodnog polumeseca eksperimentisala je s novim načinima života.

Neolitska revolucija bila je brza. Oko 9000. godine p. n. e. ljudi Plodnog polumeseca živeli su od hrane nađene u divljini; 6000. godine p. n. e. poljoprivreda je u tom području već pustila korena. Lovačko-sakupljačka plemena, sa svojom raznolikom ishranom i navikom da žive u pokretu, nakon mnogih naraštaja uzmakla su pred nastanjenim poljoprivrednim zajednicama posvećenim uzgajanju šaćice osnovnih kultura i stoke. Jerihon se rodio kao logor ljudi koji su kombinovali lov sa uzgajanjem divljih žita; za 700 godina on je postao dom nekoliko stotina ljudi koji su gajili dvozrnu pšenicu, ječam i mahunarke; njih su branili jak bedem i kula. Čatalhojuk u današnjoj Turskoj, koji je u sedmom milenijumu pre nove ere imao populaciju između 5.000 i 7.000 ljudi, bio je za preistorijske uslove nestandardno velika zajednica.

Međutim, ni Jerihon ni Čatalhojuk nisu načinili taj skok i postali gradovi. Oni su ostali sela koja su se preterano razrasla i nedostajale su im mnoge odlike i svrhe koje povezujemo sa urbanizacijom. Gradovi, izgleda, nisu bili proizvod pogodnih lokacija gde ima bujnih i plodnih polja i dostupnog materijala za gradnju. Možda je život na takvim mestima bio *previše* lagodan. Zemlja je obezbeđivala tim zajednicama sve što im treba, a svaki manjak nadoknađivao se trgovinom.

Gradovi su se najpre pojavili u južnoj Mesopotamiji, na rubu Plodnog polumeseca. Dugo je važila jedna teorija koja je objašnjavala zašto se to desilo. Tu tle i klima nisu tako povoljni. Padavine su oskudne; zemlja suva i ravna. Potencijal te pustoline mogao se iskoristiti samo ako se upregnu vode Eufrata i Tigra. Ljudi su saradivali na projektima za navodnjavanje kako bi doveli vodu sa reka i napravili njive. Odjednom je ta zemlja mogla da proizvodi ogromne viškove žitarica. Gradovi, stoga, nisu bili proizvod umerenog, bogatog okruženja, već surovijih zona koje su podsticale stvaralački duh i saradnju do krajnjih granica. Prvi gradovi na svetu tako su se rodili na jugu Mesopotamije iz ljudskog trijumfa nad nedaćama. U središtu je bio hram, i sveštenička i birokratska

elita koja je koordinisala preobražaj predela i upravljanje gusto koncentrisanim stanovništvom.

To je neodoljivo privlačna teorija. Ali poput mnogih naših predstava o ranom razvoju civilizacije, i ona je u novije vreme doživela revoluciju. Uslovi koji su pothranili korenove grada bili su neuporedivo vlažniji i zasnovaniji na jednakosti.

Sumeri su, kao i svi koji će prihvatiti njihovu religiju, verovali da je prvi grad iznikao iz praiskonske močvare. Njihove priče pripovedaju o vodenom svetu gde se ljudi kreću u čamcima; na njihovim tablicama prikazane su žabe, barske ptice, ribe i trstika. Danas su njihovi gradovi zatrpani pod peščanim dinama u goletnoj, negostoljubivoj pustinji daleko od mora i većih reka. Prvi arheolozi naprosto nisu verovali mitu o močvarnom rođenju tih pustinjskih gradova. Ali legenda o vodozemnom poreklu grada u skladu je s novim otkrićima o ekološkim promenama južne Mesopotamije.

Klimatske promene doprinele su iniciranju urbanizacije. U petom milenijumu pre nove ere voda Persijskog zaliva bila je za oko dva metra viša u odnosu na sadašnji nivo, što je bilo ishod holocenskog klimatskog optimuma, za vreme kog su temperature globalno skočile i nivo mora porastao. Deo Zaliva koji najdublje ulazi u kopno nalazio se dvesta kilometara severnije nego danas i prekrivao je sušne regije južnog Iraka ogromnim močvarnim prostranstvima. To vlažno područje delte gde su se Tigar i Eufkrat ulivali u Zaliv postalo je magnet za migrante čim ga je ova promenjena klima preobrazila. Ono je sadržalo raznovrsno bogatstvo lako dostupnih, hranljivih životnih namirnica. Slane vode vrvele su od riba i mekušaca; bujna vegetacija na obalama potočića i rečica delte pružala je zaklon divljači. To nije bio prostor jednog, već više ekosistema. Ova zelena aluvijalna ravan pogodovala je uzgoju žitarica, a polupustinja gajenju stoke. Delta je hranila narode koji su dolazili iz različitih kultura Plodnog polumeseca; došljaci su sa sobom doneli sa severa znanja poput zidanja od nepečene cigle, navodnjavanja i proizvodnje keramike. Naseljenici su gradili sela na niskim peskovitim ostrvcima u močvari, a stabilnost tla su povećavali gradeći temelje od trske ojačane asfaltom.⁴